

*Бородій Андрій
(Кам'янець-Подільський)*

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ЄВРЕЇВ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Юридичне та економічне становище національних груп, зокрема євреїв, які проживали на терені Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ століття, визначалося насамперед політичною стратегією Російської імперії, до складу якої входила українська земля. Такий підхід до аналізу правового статусу єврейського населення дає змогу з'ясувати причини відомих національних конфліктів з об'єктивних наукових позицій.

Діючи в Росії до 1917 р. закони обмежували іудеїв у праві проживання і свободі пересування; у галузі освіти, науки і культури; занятті торгівлею, промисловістю, участі у сільськогосподарському виробництві; роботі на державних посадах й участі в органах місцевого самоврядування; порядку відбування військової повинності. І якщо питання юридичного обмеження прав євреїв у галузі культури, політиці, торгівлі, військовій сфері отримали певне висвітлення в історіографії, то аграрне законодавство в силу певних обставин обділене увагою. Саме тому через незначну розробку цієї теми в такому контексті приділимо увагу йому, а також безпосередньо пов'язаному з ним праві проживання та свободі пересування.

Мета статті – охарактеризувати юридичну основу участі іудейського населення в аграрних відносинах на території Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст.

Окремі аспекти нашої теми отримали висвітлення у працях вчених-істориків, правознавців, зокрема, І.Г. Оршанського¹, В.Н. Нікітіна², Т.І. Осадчого³, А.П. Субботіна⁴, О.М. Іващенко та Ю.М. Поліщука⁵, І.М. Погребінської⁶, М.Г. Щербак та Н.О. Щербак⁷, О.Т. Безарова⁸, В. Рибінського⁹, О. Мацюка¹⁰.

Царський уряд свідомо обмежував територію розселення євреїв в імперії низкою законодавчих актів, зокрема, в Україні. У 1791 р., після скарг московського та смоленського купецтва і звинувачення єврейського населення у «підриві торгівлі», Катерина ІІ визначила особливим списком місцевості, за межами яких представникам цієї національності не дозволялося селитися. Це поклало початок створенню «смуги єврейської осілості». Вона охоплювала Білорусію, Литву, Україну (усього 15 губерній), тобто ту територію, де євреї проживали ще до приєднання її до Російської імперії. «Смуга» (хоч сама ця назва спочатку ще не вживалась) стала основою подальшого законодавства щодо іудеїв. Її існування підтверджено Положеннями про євреїв 1804 і 1835 рр.¹¹

Своє перше законодавче оформлення «смуга осілості» отримала у виданому при Олександрі І «Положенні про євреїв 1804 року»¹². Проіснувала ця «зона» аж до 1915 р. і була відмінена через військові події Першої світової війни. Згідно з «Положенням», єврейське населення на цих територіях позбавлялося права утримувати шинки, брати участь в орендних відносинах і протягом трьох років мало переселитись із сільської місцевості в міста і містечка, окрім тих, хто займався землеробством. Водночас останнім

надавалися значні пільги. Їм дозволяли купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), а також використовувати на них працю найманих робітників, поселятися на поміщицьких чи державних землях на правах орендарів у губерніях литовських, білоруських, Правобережної та Південної України і деяких російських. На ці потреби їм відводили до 30 тис. дес. землі. Усі поселенці на 10 років звільнялися від податків (окрім земельних повинностей) і при поселенні могли отримувати кредити¹³. Ці заходи дали можливість незначній частині єврейства на деякий час покращити своє матеріальне становище завдяки аграрній колонізації.

Російський уряд намагався взяти під контроль участь іудеїв в аграрних відносинах. Він прагнув не допустити єврейської ініціативи у тих напрямках, які заборонялися законом. Одним із методів контролю було покарання поміщиків, які сприяли правопорушенням євреїв, здаючи їм в оренду свої маєтки. На їх власників накладалися штрафи: уперше – 5 руб., вдруге – 10 руб., а після третього разу такий поміщицький маєток забирався на 10 років під опіку держави¹⁴. І все ж надалі, незважаючи на суворі заходи, євреї намагались, обходячи різними способами закон, орендувати земельні угіддя, а також володіти шинками і займатися торгівлею спиртних напоїв.

Євреям забороняли поселятися у західних прикордонних губерніях, в селах і хуторах, розташованих біля кордону на віддалі до 50 верств¹⁵. Основною метою цього заходу була боротьба проти контрабанди, якою іудеї часто займалися. Єврейське населення, що проживало в межах цієї території, змушували продати майно і виїхати, або перейти в християнство¹⁶.

Єврейському питанню в законодавстві приділяли найбільше уваги за часів Миколи I. З усіх законодавчих актів щодо іудеїв, виданих у Російській імперії з 1649 до 1881 р., половина з них, тобто близько 600, припадає на 1825–1855 рр.¹⁷ Російський уряд у той період, намагаючись ліквідувати «ізолюваність» євреїв та зробити їх «корисними» для суспільства, вживав різних заходів, спрямованих на їхню асиміляцію з іншим населенням. Така мета переслідувалась і при прийнятті «Положення про євреїв 1835 р.»¹⁸, особлива увага якого була звернена на розвиток землеробства серед євреїв. Євреї отримали звільнення на 25 років від подушного податку і рекрутської повинності, на 10 років – від грошових земельних повинностей¹⁹. Отже, «Положення 1835 р.» значно розширило попередні переваги євреїв, які займалися землеробством. Особливо важливе значення мало звільнення від рекрутської повинності, яка відіграла роль одного з методів асиміляції, хрещення представників іудейської релігії.

У грудні 1840 р. створено Особливий комітет, який очолив міністр державних маєтків граф П. Кисельов. 26 грудня 1844 р. комітет опублікував «Положення про євреїв-землеробів»²⁰, яке складалось із 79 параграфів і повторювало більшість тез «Положення 1835 р.» Одночасно воно надавало євреям, які переходили у землеробський стан, нові пільги. Зокрема, їм було дозволено селитися на землях у будь-якій кількості, а не по 25 родин як раніше. Для запозичення землеробського досвіду їм дозволялося перші три роки наймати для роботи селян. Кількість землі для поселення збільшувалася з 5 до 8 дес., а допомога на переселення зростала до 175 крб. на родину. Сума ця мала братися з коштів коробкового збору. Іудеї, які ставали землеробами, звільнялися від сплати недоїмок, що мали на період переселення, 10 років не платили податків, не виконували натуральних повинностей, 25 років не виконували рекрутської повинності²¹. Законодавчу ініціативу російського уряду можна вважати наступним кроком у питанні облаштування, покращення матеріального становища російського єврейства. Одночасно намагаючись асимілювати останніх, влада надавала певній частині іудеїв більше шансів для розвитку, процвітання, збагачення. Українські селяни-кріпаки в той час не могли і мріяти

про такі блага. Подальша політика урядовців щодо євреїв-колоністів рухалась по висхідній.

Для успішного проведення єврейської колонізації 5 березня 1847 р. видано нові додаткові правила про поселення євреїв на державних землях, які мали за мету ще більше сприяти цій справі. Норма подушного наділу збільшувалася до 12–20 дес., скасовувався пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських поселень. Водночас посилювалася відповідальність тих, хто не поспішав займатися землеробською працею. Зокрема, осіб, які за 6 років після переселення не розвинули достатньо свого господарства, могли віддати у рекрути²².

Положення від 22 вересня 1849 р. скасовувало недоїмки із землеробів-колоністів, якщо особи мешкали на поміщицьких землях і переходили в християнство²³. Указом від 4 червня 1853 р. євреям дозволялося купувати землі за межами міст та містечок, але лише в разі переходу їх у землеробський стан, а також купцям для поселення єдиновірців, заведення господарства, промислового виробництва та скотарства. Для поселення єдиновірців купці могли придбати землю з розрахунку не менше ніж 12 дес. на сім'ю²⁴.

Після смерті Миколи I 1855 р. політика царського уряду щодо євреїв дещо змінилась. У 1859 р. колонізацію на державних землях припинено, 1866 р. – і на приватних. Колонії передано у відання міністерства внутрішніх справ²⁵.

Проводячи прогресивні реформи 60-70-х років XIX ст. в країні, уряд Олександра II безпосередньо зайнявся й вирішенням «єврейського питання», адже кількість підданих цієї категорії була досить чисельною. За даними ревізії 1847 р. в «смузі осілости» проживало понад мільйон євреїв, із них найбільше – у Волинській та Подільській губерніях (близько 200 тис. у кожній)²⁶.

На початку правління Олександра II політика щодо євреїв була суперечлива і не завжди чітко аргументована. Дозволи змінювалися заборонами і навпаки. Зокрема, в травні 1855 р. новий самодержець затвердив указ про заборону євреям придбання нерухомості в Полтавській і Чернігівській губерніях²⁷. Трохи згодом закон від 14 січня 1857 р. значно розширив права євреїв у придбанні земельної власності в «смузі осілости». 26 квітня 1862 р. вони одержали право володіти землями й угіддями поміщицьких маєтків, де селяни були повністю звільнені від кріпосницької залежності й не залишилося ніяких спірних питань²⁸. Але вже 5 березня та 10 липня 1864 року видано укази, за якими заборонялося всім без винятку іудеям придбання будь-якими способами землі поміщиків і селян в дев'яти західних губерніях, тобто в губерніях «смути постійної осілости». Заборонялась також оренда маєтків, наданих у Південно-Західних губерніях особам російського походження на пільгових умовах. Іудеї в них могли бути лише орендарями шинків. Згідно із законом від 23 липня 1865 р. євреї могли стати орендаторами або управителями млинів, цукрових, скляних та інших заводів, завідування якими вимагало технічних знань і деякого наявного капіталу²⁹.

Аналіз законодавства 60-х років XIX ст. свідчить, що впродовж цього періоду відбулося певне покращення становища єврейського населення в аграрній галузі. Уряд скасовував деякі обмежувальні закони. Одночасно було зупинено процес створення нових колоній, оскільки переважна більшість іудеїв використовувала їх паразитично. Враховуючи наявні реалії життя, царський уряд змушений був піти на такі дії й переглянути політику щодо підданих цієї національності. Однак, ми змушені констатувати, що кардинальних змін у політиці щодо євреїв, їхньому правовому та громадянському статусі не було здійснено. Вбивство Олександра II 1 березня 1881 р. поклало край ліберальній політиці щодо євреїв. Хоча загальні межі «смути осілости» залишалися незмінними, починаючи з 1880-х років стали запроваджуватися нові

обмеження для переселення євреїв у межах цієї території. Найважливішою із них була заборона знову селитись і купувати нерухомість у сільських місцевостях, введена «Тимчасовими правилами 3 травня 1882 року»³⁰. Було вирішено: 1) заборонити надалі євреям селитися поза містами й містечками, за винятками тільки щодо існуючих на той час єврейських колоній, що займаються землеробством³¹; 2) тимчасово зупинялось укладення купчих, заставних, а також орендних договорів на ім'я євреїв. Перехід євреїв із населених пунктів, де вони проживали до 3 травня 1882 р., в інші поселення заборонявся; 3) єврейське населення, яке переселялося після 3 травня 1882 р. з однієї сільської місцевості в іншу, що знаходилося в «смузі осілости», мало залишатися на постійне проживання в тих станах, в яких застав його указ Державної Ради³².

Мета цього закону – перегрупувати єврейське населення, перетворити містечка на села, щоб розірвати контакти із сільськими поміщиками. Указ встановлював, що оренда помешкань іудеям дозволялася лише в містах. Так було створено «смугу в середині смуги». Штучно посилювалася присутність євреїв у містах і фактично примусове залучення до «непотрібних» міських занять – торгівлі й посередництва.

Євреї, часто за сприяння польських і російських поміщиків, отримували дозвіл на проживання в сільській місцевості та прикордонній смузі. Цьому сприяли хиби обмежувальних законів. Губернатори, бачачи їх половинчастість, невизначеність і малоефективність, не тільки доповідали про це царю, а й часто брали ініціативу в свої руки. Так, волинський губернатор генерал Янковський у 1890 р. активно виселяв євреїв із сіл та 50-верстної смуги, посилаючись на Положення про посилену охорону. Іудеї почали скаржитися до Сенату. Останній скасував розпорядження губернатора, як такі, що не відповідали змісту закону. Однак це не зупинило губернатора і він продовжив виселення³³.

Отже, законодавство не завжди ставало перешкодою прагненню євреїв до здійснення тих чи інших дій. Одночасно політика влади була непослідовною і недосконалою, інколи неконсолідованою. Російські чиновники періодично зловживали своїми обов'язками, даючи можливість критикам державної політики цього періоду говорити про великоросійський шовінізм, антисемітизм, юдофобство.

10 травня 1903 р. царем Миколою II затверджені положення уряду про тимчасову заборону особам єврейської національності набувати прав власності, володіння й користування нерухомим майном поза «смугою їхньої осілости», а також запропонований комітетом список 101-го поселення у «смузі осілости» для вільного проживання євреїв. Наприклад, у Волинській губернії до таких поселень належали Сарни і Малі Сарни Рівненського повіту, Стара Гута Заславського, Фридрихівка Старокостянтинівського, Ярунь, Ємільчин, Соколів Новоград-Волинського повітів, поселення при станції Маціїв Ковельського повіту³⁴. Тобто влада намагалася корегувати економічну діяльність і масштаби розселення іудеїв у межах території їхнього постійного проживання.

Револьюційні події в імперії змусили Миколу II видати низку юридичних актів, які покращували становище євреїв. Зокрема, Маніфест 17 жовтня 1905 р. розширював громадянські права та свободи, в тому числі євреїв. Указом від 5 жовтня 1906 р. скасовані деякі обмеження у правах «сільських обивателів і осіб інших податних станів», а євреям надана свобода у виборі місця постійного проживання³⁵. Відповідно до основних положень Маніфесту, зі згоди Ради міністрів, міністр внутрішніх справ П. Століпін видав 22 травня 1907 р. циркуляр. Цей документ оголошував призупинення виселення тих осіб єврейської національності, які проживали у заборонених для них місцях, якщо вони оселилися там до 1 серпня 1906 р., мали сім'ю, будинок. Важливим також було ставлення місцевої адміністрації. Остання мала бути впевнена, що даний єврей, залишаючись для

проживання, не був шкідливий для суспільного порядку і не викликав невдоволення з боку православного населення³⁶.

Отже, на початку ХХ ст., бажаючи стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в державі, російський уряд здійснював деякі пом'якшувальні заходи і щодо єврейства. Лише з падінням самодержавного режиму остаточно скасовувалися обмежувальні закони щодо євреїв.

Останнім у вирішенні питання проживання іудеїв став закон «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 20 березня 1917 р. Саме він ліквідував «смугу осілости». Єврейське населення отримало право проживати на всій території Росії³⁷. Лише після Лютневої революції євреї отримали змогу вийти за кордони існуючих обмежень.

Отже, протягом ХІХ – початку ХХ ст. російський уряд постійно шукав шляхи вирішення єврейського питання. Законодавство Російської імперії щодо євреїв мало суперечливий характер.

Російська держава постійно удосконалювала, розширювала та поглиблювала законодавство щодо іудеїв з метою постійно контролювати і спрямовувати у відповідне русло розвиток єврейської національної меншини. Це стосувалось й аграрних відносин. Особлива увага приділялася створенню єврейських землеробських колоній. Влада таки чином намагалась асимілювати іудейське населення. З метою перешкодити євреям брати участь в орендних відносинах уряд накладав на останніх певні обмеження в праві розселення і проживання в сільській місцевості та за межами «смуги осілости». Через часті і швидкі зміни в економіці та політиці законодавство ставало заплутаним, суперечливим, а отже і недосконалим. Унаслідок такої політики російське єврейство мало досить незначні можливості брати участь в аграрних відносинах, в основному як колоністи та орендарі.

Анотація

У даній статті охарактеризовано питання юридичного статусу євреїв – суб'єктів аграрних відносин на території Правобережжя у ХІХ – на початку ХХ ст.

Annotation

This article is devoted to the consideration of the question of juridical status of Jew who were the subjects of the agrarian relations on the territory of right bank in ХІХth at the beginning of ХХth century.

¹ Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев – СПб., 1877. – 439 с; *Його ж.* Русское законодательство о евреях. – СПб., 1877. – 456 с.

² Никитин В.Н. Еврейские поселения северо и юго-западных губерний (1835–1890). – СПб., 1894. – 200 с.

³ Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистическо-экономического исследования Т.И. Осадчого. – К., 1899. – 126 с.+3 таб.

⁴ Субботин А. Еврейский вопрос в его правильном освещении. – Б. м., Б. г. – 123 с; *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Вып. II. – СПб., 1890. – 240 с.

⁵ Іваненко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). – Житомир, 1988. – 191 с.

⁶ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // УІЖ. – 1996. – №4. – С. 124–132.

⁷ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ поч. ХХ ст.). – К., 1997. – 92 с; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): – К., 2005. – 616 с.

- ⁸ *Безаров О.Т.* Особливості правового становища єврейського населення Росії останньої чверті XIX століття. // Наукові праці К-ПДПУ: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 328–338.
- ⁹ *Рибінський В.П.* Єврейські хліборобські колони на Київщині, Волині та Поділлі в I пол. XIX ст. // Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. – К., 1929. – Т. 2. – С. 199–239.
- ¹⁰ *Мацюк О.* Аграризація жидівства України. – Прага, 1932. – 178 с.
- ¹¹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5. – С. 256–257.
- ¹² Высочайше утвержденное положение. – О устройстве евреев // ПСЗРИ. – СПб., 1804. – Собрание I. – Т. XXVIII. – № 21547. – С. 731–737.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ 13 апреля. Высочайше утвержденное положение о евреях опубликованное 31 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1836. – Собрание II. – Т. X. – №8054. – С. 308–323.
- ¹⁶ *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. I. / Под ред. проф. Ф.Я. Горовского. – К., 1992. – С. 104.
- ¹⁷ *Раскин Д.* «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений российской империи XIX – начала XX века // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сборник научных трудов / Отв. Ред. Д.А. Эльяшевич. – СПб., 1993. – С. 64.
- ¹⁸ 13 апреля. Высочайше утвержденное положение о евреях опубликованное 31 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1836. – Собрание II. – Т. X. – №8054. – С. 308–323.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ 26 декабря 1844 г. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // ПСЗРИ. – СПб., 1844. – Собрание II. – Т. XIX. – №18562. – С. 910–917.
- ²¹ Там же.
- ²² 5 марта 1847 года. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 марта. – О дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях // ПСЗРИ. – СПб., 1847. – Собрание II. – Т. XXII. – №20977. – С. 177–181.
- ²³ *Криськов А.А.* Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст// Український селянин: Збірник наукових праць. / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 118.
- ²⁴ 4 июня. Сенатский, по мнению государственного совета, Высочайше утвержденный 4 мая 1853 г. О порядке приобретения евреями земель вне городов и местечек // ПСЗРИ. – СПб., 1854. – Собрание II. – Т. XXVIII. – №27322. – С. 280–282.
- ²⁵ *Криськов А.А.* Вказана праця. – С. 118.
- ²⁶ Еврейская энциклопедия. – Т. II. – С. 535.
- ²⁷ 15 ноября. Именной, объявленный Главным Воинским начальником Военным министром. – О предоставлении вольнопрактикующим врачам из евреев, поступающим в военно-медицинскую службу, пользоваться довольствием на денщиков // ПСЗРИ. – СПб., 1856. – Собрание II. – Т. XXX. – Отд. I. – №29808 – С. 668.
- ²⁸ *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Вказана праця. – С. 89.
- ²⁹ *Щербак Н.О.* Вказана праця. – С. 378.
- ³⁰ 3 мая. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Узак. 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // ПСЗРИ. – СПб., 1882. – Собрание III. – Т. II. – №834. – С. 181.
- ³¹ *Мацюк О.* Вказана праця. – С. 69.
- ³² Сборник действующих законов о евреях (по своду законов по продолжению 1906 г.) / Сост. под руководством Г.Б. Слиозберга. – СПб., 1909. – С. 54.
- ³³ *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Вказана праця. – С. 70.
- ³⁴ *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) – Тернопіль, 1999. – С. 124.
- ³⁵ Там само. – С. 125.
- ³⁶ Там само. – С. 126.
- ³⁷ *Кабудзан В.М., Наулко В.І.* Євреї на Україні в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991.– № 6. – С. 60.